

Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας

Τόμ. 19 (2008)

Επιχειρηματική ηθική

Κομματική κρίση και έλλειμμα ηγεσίας: το ΠΑΣΟΚ ανάμεσα σε δύο ήττες, 2004-2007

Τάκης Σ. Παππάς

doi: [10.12681/sas.664](https://doi.org/10.12681/sas.664)

Copyright © 2015, Τάκης Σ. Παππάς

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Παππάς Τ. Σ. (2015). Κομματική κρίση και έλλειμμα ηγεσίας: το ΠΑΣΟΚ ανάμεσα σε δύο ήττες, 2004-2007. *Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας*, 19, 179-190. <https://doi.org/10.12681/sas.664>

Κομματική κρίση και έλλειμμα ηγεσίας: το ΠΑΣΟΚ ανάμεσα σε δύο ήττες, 2004-2007

Τάκης Σ. Παππάς*

Εισαγωγή

Αμέσως μετά τις εκλογές του Σεπτεμβρίου 2007, ο πρόεδρος του ηττημένου ΠΑΣΟΚ έκανε αυτοκριτική με τα εξής λόγια:

Πρώτος απ' όλους εγώ [έχω ευθύνη για την ήττα] διότι δεν έβαλα το μαχαίρι βαθιά. Γιατί η ανανέωση δεν προχώρησε, όπως έπρεπε, όσο και όπου χρειαζόταν [...] Αποδέχτηκα, πολλές φορές, να στρογγυλοποιούμε τις θέσεις μας ή να προσφεύγουμε σε μέσους όρους [...] Θέλησα να δημιουργήσω τις προϋποθέσεις αναζήτησης των ελάχιστων κοινών παρονομαστών μεταξύ όλων των συντρόφων και συναδέλφων που είχαν συνεισφέρει ουσιαστικά στην ιστορία και το κυβερνητικό έργο του ΠΑΣΟΚ. Έκανα, όμως, λάθος. Γιατί, από τους ελάχιστους κοινούς παρονομαστές δεν εξάγονται μείζονες πολιτικές δυναμικές (Παπανδρέου 2007).

Ήταν μια γενναία αλλά, ταυτοχρόνως, γενικόλογη και αόριστη αυτοκριτική. Ωστόσο, ο Γιώργος Παπανδρέου κατόρθωσε να επανεκλεγεί αρχηγός του ηττημένου ΠΑΣΟΚ και, καθώς γράφεται αυτό το κείμενο (Νοέμβριος 2007), έχει ήδη ξεκινήσει μια νέα προσπάθεια αναδιοργάνωσης του κόμματος και επαναφοράς του στην εξουσία. Ποια όμως ήταν τα λάθη του Παπανδρέου και πού ακριβώς απέτυχε την πρώτη φορά; Οι απαντήσεις σε αυτά τα ερωτήματα είναι σημαντικές για δύο τουλάχιστον λόγους, έναν πρακτικό και έναν άλλο περισσότερο θεωρητικό. Ο πρακτικός λόγος είναι, απλούστατα, ότι, αν πράγματι τα λάθη του παρελθόντος διδάσκουν, ο Παπανδρέου, ο οποίος πλέον διαθέτει μια εξαιρετικά εύθραυστη εμπιστοσύνη από το κόμμα του, δεν θα πρέπει να τα επαναλάβει. Ο θεωρητικός λόγος είναι κάπως πιο πολύπλοκος και έχει σχέση με τον τρόπο που ανέλαβε ο Παπανδρέου την ηγεσία του ΠΑΣΟΚ, καθώς και το είδος ηγεσίας που έκτοτε άσκησε. Στην κρίσιμη καμπή του 2004, ενόψει μιας αναπόφευκτης εκλογικής ήττας, ο Γιώργος Παπανδρέου κλήθηκε, με τρόπο αναμφισβήτητο και πανηγυρικό, να αναλάβει την ηγεσία του κόμματος και μαζί την εντολή για ριζικές αλλαγές στον τρόπο λειτουργίας του. Υπ' αυτή την έννοια, ο νέος αρχηγός

* Επίκουρος Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, Τμήμα Βαλκανικών, Σλαβικών και Ανατολικών Σπουδών, tsappas@uom.gr

του ΠΑΣΟΚ εμφανίστηκε ως ‘χαρισματικός ηγέτης’ με την κλασικότερη βεμπειριανή εκδοχή του όρου.¹ Η περίπτωση Γιώργου Παπανδρέου, συνεπώς, συνιστά παράδειγμα ματαιωμένης ‘χαρισματικότητας’ που αξίζει ιδιαίτερης προσοχής.

Το παρόν άρθρο προσπαθεί να εξετάσει τους λόγους αποτυχίας της ηγεσίας Παπανδρέου επιθεωρώντας με τρόπο, αφενός μεν, εμπειρικό και, αφετέρου, κάπως πιο αναλυτικό την περίοδο που ξεκινά με την ανάληψη της αρχηγίας στις αρχές του 2004 μέχρι την εκλογική ήττα του 2007. Η ανάλυση βασίζεται σε υλικό προερχόμενο κυρίως από τις ομιλίες και άλλες δημόσιες δηλώσεις του αρχηγού του ΠΑΣΟΚ, άτυπες συνομιλίες του γράφοντος με κομματικά στελέχη, καθώς και τη λεπτομερή αποδελτίωση για την παραπάνω περίοδο δύο κυρίως εφημερίδων, της *Καθημερινής* και του *Βήματος της Κυριακής*.

Ο Γ. Παπανδρέου στην ηγεσία του ΠΑΣΟΚ

Στις αρχές του 2004, όλες ανεξαιρέτως οι έρευνες κοινής γνώμης κατέγραφαν με ευκρίνεια τη γενικευμένη απαξίωση του ΠΑΣΟΚ στην ελληνική κοινωνία. Το κόμμα πορευόταν προς μια εκλογική μάχη που έμοιαζε να είναι εκ των προτέρων χαμένη, ενώ και το μέλλον του φάνταζε αβέβαιο. Κατά μία εύστοχη περιγραφή, το ΠΑΣΟΚ εκείνης της εποχής ήταν

ένα καθεστωτικό, αφυδατωμένο ιδεολογικά και παρηκμασμένο κόμμα το οποίο έπρεπε να βρει τρόπους να επανιδεολογικοποιηθεί, να αποκαταστήσει τις σχέσεις του με τα λαϊκά στρώματα που είχαν τραυματιστεί, με λίγα λόγια να ξαναβρεί την ‘ψυχή’ του, αναθεωρώντας και την οργανωτική φιλοσοφία του (Τάσος Παππάς 2006: 116).²

Σε εκείνη την εξαιρετικά κρίσιμη συγκυρία, ο Κώστας Σημίτης αποφάσισε να παραδώσει την προεδρία του ΠΑΣΟΚ στον Γιώργο Παπανδρέου. Κατά τον Σημίτη, η επιλογή έγινε διότι ο Παπανδρέου

ήταν το πιο δημοφιλές στέλεχος με τη μεγαλύτερη απήχηση στην κοινή γνώμη, μακράν πρώτος σε σχέση με τους υπολοίπους [...] Μόνον αυτός που είχε τη μεγαλύτερη αποδοχή στην κοινή γνώμη θα μπορούσε να εξασφαλίσει τόσο μια ομαλή διαδοχή όσο και μια νίκη στις εκλογές. Ο κ. Γ. Παπανδρέου ερχόταν πρώτος στις προτιμήσεις, τόσο στο σύνολο των εκλογέν όσο και στους ψηφοφόρους του ΠΑΣΟΚ (Σημίτης 2005: 592).³

Η πραγματική αιτία, βέβαια, δεν ήταν άλλη από το όνομα που έφερε ο νέος αρχηγός.

ένα όνομα-φάρος για την παράταξη, ένα όνομα-φόβητρο για τη Δεξιά, ένα όνομα-σώσιβιο στη συγκεκριμένη συγκυρία για ένα εκλογικό ακροατήριο που βρισκόταν σε κατάσταση απελπισίας λόγω της συντριβής η οποία διαγραφόταν καθαρά στον πολιτικό ορίζοντα (Τάσος Παππάς 2004: 102-3).

Αμέσως, όπως έδειξαν νέες δημοσκοπήσεις, το ίδιο το γεγονός της διαδοχής άλλαξε θεαματικά τα δεδομένα του εκλογικού αγώνα [...] Το ΠΑΣΟΚ μείωσε τη διαφορά από την προπορευόμενη Νέα Δημοκρατία κατά έξι μονάδες περίπου. Η από-

σταση που χώριζε πλέον τα δύο κόμματα ήταν μόνο δύο μονάδες περίπου. [Επιπλέον,] ο κ. Γ. Παπανδρέου υπερτερούσε του κ. Κ. Καραμανλή στην προτίμηση των ψηφοφόρων [με] δημοτικότητα 70% (Σημίτης 2005: 592-3).

Αίφνης, ο ενθουσιασμός επέστρεψε στον κόσμο του ΠΑΣΟΚ που άρχισε να πιστεύει ακόμη και στην εκλογική νίκη. Η εντυπωσιακή προσέλευση των πολιτών στην ανάδειξη του Παπανδρέου ως νέου κομματικού αρχηγού φάνηκε να σηματοδοτεί το τέλος του παλαιού και την αρχή ενός νέου ΠΑΣΟΚ. Οι πρωτοσέλιδοι τίτλοι των φιλικών προς το ΠΑΣΟΚ εφημερίδων ήταν χαρακτηριστικοί: 'Τελείωσε το σάπιο ΠΑΣΟΚ. Καταργούνται πρασινοφρουροί, βαρώνοι και λαμόγια. 1.111.858 κόσμου έδωσε εντολή στο Γιώργο για τη δημιουργία της νέας μεγάλης δημοκρατικής παράταξης'.⁴

Έκτοτε, η επικοινωνιακή στρατηγική του ΠΑΣΟΚ επικεντρώθηκε σε μεγάλο βαθμό στο πρόσωπο του νέου του αρχηγού. Στην προεκλογική περίοδο του 2004, το ΠΑΣΟΚ αύξησε σημαντικά σε σχέση με τις προηγούμενες εκλογές το ποσοστό των διαφημιστικών του μηνυμάτων με κυρίαρχη έμφαση στον νέο αρχηγό (45% έναντι 17,4% το 2000). Το ποσοστό αυτό αποκτά μάλιστα πρόσθετο ενδιαφέρον αν συγκριθεί με το αντίστοιχο ποσοστό της ΝΔ, το οποίο ήταν μόλις 10% (Τσίρμπας 2007: 251). Αλλά και στην πολιτική ειδησεογραφία της εποχής, οι αναφορές στο πρόσωπο του Γιώργου Παπανδρέου ήταν πολύ περισσότερες από τις αναφορές στο ίδιο του το κόμμα. Στην τηλεοπτική πολιτική ειδησεογραφία, ειδικότερα, σχεδόν ένας στους δύο τίτλους που προβλήθηκαν κατά το πρώτο ημίωρο των δελτίων ειδήσεων στη διάρκεια της προεκλογικής περιόδου του 2004 περιείχαν αναφορές στον Παπανδρέου (48,5%, έναντι μόλις 37,2% αναφορών στο πρόσωπο του Κώστα Καραμανλή) (Τσίρμπας ό.π.).

Τον Μάρτιο του 2004, το ΠΑΣΟΚ έχασε τις εκλογές και –μετά από ένδεκα συνεχή χρόνια στην εξουσία– πέρασε στην αντιπολίτευση. Τώρα πλέον ο νέος αρχηγός του κόμματος έπρεπε να αποδείξει τις ηγετικές του ικανότητες. Όπως προκύπτει από όλες τις δηλώσεις εκείνης της περιόδου, ο Γιώργος Παπανδρέου σχεδίαζε την αποδόμηση του λεγόμενου 'παλαιού' (αλλιώς, 'βαθέως') ΠΑΣΟΚ με σκοπό να δημιουργήσει στη θέση του ένα νέο κομματικό μηχανισμό ικανό να στηρίζει τον ίδιο αλλά και σε θέση να λειτουργεί αποτρεπτικά για τους πιθανούς εσωκομματικούς ανταγωνιστές του.⁵ Θα υποστηρίξω ότι η επιτυχία του παραπάνω σχεδίου εξαρτιόταν από δύο αλληλένδετους παράγοντες: πρώτον, τον πλήρη έλεγχο του κομματικού μηχανισμού από τον αρχηγό και, δεύτερον, την εισαγωγή νέου ιδεολογικού λόγου διακριτού τόσο από αυτόν του παλαιού ΠΑΣΟΚ όσο και εκείνου των πολιτικών των αντιπάλων.

Η ηγεσία Παπανδρέου δεν υπήρξε επιτυχής σε κανέναν από τους δύο αυτούς τομείς, αφού ο νέος αρχηγός ούτε μπόρεσε να ελέγξει το κόμμα ούτε να του προσδώσει ιδεολογική σαφήνεια. Παρακάτω, αναπτύσσονται οι άξονες του σχεδίου Παπανδρέου για την αναμόρφωση του ΠΑΣΟΚ, καθώς και οι λόγοι αποτυχίας του.

Το 'νέο' κόμμα

Παρακολουθώντας τόσο τις δημόσιες όσο και τις κομματικές τοποθετήσεις του για τη φυσιογνωμία του κόμματος, είναι σαφές ότι ο Γιώργος Παπανδρέου, ήδη από τις πρώτες ημέρες της αρχηγίας του, δεν ζητούσε τίποτε λιγότερο από το να αλλάξει ριζικά το ΠΑΣΟΚ και να του προσδώσει νέα δομή, νέα όργανα, νέα αντίληψη και νέες προτάσεις για την κοινωνία. Επαγγέλθηκε τη δημιουργία ενός 'νέου' και 'ανοικτού' κόμματος που θα αποφάσιζε με εσωτερικά δημοψηφίσματα και θα ήταν σε θέση να υποδεχτεί και ενσωματώσει πολλές διαφορετικές απόψεις, τάσεις και πρόσωπα. 'Αυτό που θέλω να κάνω', υποστήριζε, 'είναι να δώσω τη δυνατότητα σε όλους ανεξαιρέτως να αξιοποιηθούν, να συμμετάσχουν και να αναδειχθούν. Παράλληλος στόχος δικός μου είναι ένα θεσμικό κίνημα, ένα θεσμικό κόμμα. Με ανοιχτές δημοκρατικές, συμμετοχικές διαδικασίες, κανόνες που θα διασφαλίζουν την ανάδειξη όποιων ηγετικών στελεχών, αλλά με κριτήρια ακριβώς ανοιχτά, αξιοκρατικά, δημοκρατικά' (Παπανδρέου 2004). Όπως το περιέγραφε με το δικό του χαρακτηριστικό τρόπο ένας μελετητής του ΠΑΣΟΚ, ο νέος αρχηγός έπρεπε να

επαναπολιτικοποιήσει το ΠΑΣΟΚ και τον λόγο του, να υπερβεί παραδεδομένα σχίσματα και σχηματικές απεικονίσεις της δημόσιας κοινωνικοπολιτικής αντιπαράθεσης, να επανεκδημοκρατίσει την (πασοκική) πολιτική, δηλαδή να τη μαζικοποιήσει, τραυματισμένη από την πολύμορφη 'έκσυγχρονιστική' της αφυδάτωση, επικαιροποιώντας και αναβαθμίζοντας τη λαϊκή συμμετοχική της συνιστώσα (Πανατζόπουλος 2006: 42).

Το αρχικό σχέδιο του Γιώργου Παπανδρέου για την οργάνωση του ΠΑΣΟΚ εμπεριείχε τρεις ειδικότερους στόχους: την αποκέντρωση του κομματικού μηχανισμού, τη μαζικοποίηση της κομματικής βάσης, την ανάδειξη νέων και ικανών στελεχών. Αν και κανένας από τους τρεις στόχους δεν ήταν εύκολα πραγματοποιήσιμος, το συνολικό σχέδιο Παπανδρέου είχε πιθανότητες επιτυχίας μόνο με την πραγματοποίηση καθενός από αυτούς. Ας τους δούμε, λοιπόν, αναλυτικότερα.

Πρώτος στόχος ήταν η κατάργηση της παλαιάς οργανωτικής δομής του ΠΑΣΟΚ, η οποία είχε ήδη επιτρέψει τη συγκέντρωση μεγάλης κομματικής εξουσίας σε κλειστές ομάδες και τη δημιουργία προσωπικών μηχανισμών ελέγχου. Στην κομματική αργκό, επρόκειτο για τα περίφημα 'καπετανάτα'. Ο Παπανδρέου, αντίθετα, επιδίωξε την αποκέντρωση της κομματικής εξουσίας σε περιφερειακό και τοπικό επίπεδο μέσω της δημιουργίας οριζόντιας οργανωτικής δομής και της εισαγωγής ανοιχτών διαδικασιών που θα απέδιδαν αιρετά συλλογικά όργανα. Σύμφωνα με τις αρχικές εξαγγελίες του,

[επιδιώκουμε] οργανωτικές δομές όχι κλειστού τύπου και κάθετες αλλά ανοιχτές και οριζόντιες. [...] Η εξουσία δεν μπορεί να συγκεντρώνεται σε όργανα όπως η Κεντρική Επιτροπή ή ακόμα και η Νομαρχιακή Επιτροπή και να μην διαχέεται οριζόντια με βάση την κοινωνία και τη συμμετοχή της (Παπανδρέου 2004).⁶

Δεύτερος στόχος ήταν η διεύρυνση της κοιμματικής βάσης του ΠΑΣΟΚ μέσω συμμετοχικών διαδικασιών και 'ανοίγματος' των οργανώσεων στην κοινωνία. Όταν ο Παπανδρέου ανέλαβε την ηγεσία, το ΠΑΣΟΚ διέθετε περίπου 145.000 μέλη με κύριο ενδιαφέρον τους τη διατήρηση και αναπαραγωγή των σφαιρών επιρροής των ισχυρών κοιμματικών στελεχών. Επιδιώκοντας να περιορίσει τον ρόλο των οργανωμένων μελών, ο Παπανδρέου προώθησε την ιδέα των 'φίλων' του κόμματος στους οποίους αναγνώρισε το δικαίωμα συμμετοχής στην εσωτερική κοιμματική ζωή. Με αυτόν τον τρόπο, ο νέος αρχηγός πίστευε ότι το κόμμα του θα μπορούσε να διεισδύσει σε ομάδες πληθυσμού που είτε έδειχναν δυσφορία για το 'παλιό ΠΑΣΟΚ' είτε απλώς έλκονταν από το νέο στίλ άσκησης πολιτικής. Προς αυτή την κατεύθυνση, ο Παπανδρέου φρόντισε να δημιουργήσει νέους θεσμούς (όπως το 'Κάθε Μέρα Πολίτης') που καλλιέργησαν την ιδέα της συμμετοχικής δημοκρατίας και του 'ανοικτού κόμματος'.

Τρίτος –και ίσως ο σημαντικότερος– στόχος ήταν η ανάδειξη νέων ικανών στελεχών και, εκ παραλλήλου, η προσπάθεια κατάλληλης επιμόρφωσης των παλαιών. Για τον Παπανδρέου και τους επιτελείς του, η εισαγωγή θεσμών συμμετοχικής δημοκρατίας και η εξ αυτών αναμενόμενη μαζικοποίηση του ΠΑΣΟΚ θα προσέφεραν δυνατότητες ανάδειξης νέων στελεχών με κύρια χαρακτηριστικά, εκτός των προσωπικών τους ικανοτήτων, τη νομιμοφροσύνη προς τη νέα ηγεσία και συστράτευση με τις ιδέες της. Για να διευκολύνει ακόμη περισσότερο την αποδόμηση των κατεστημένων ομάδων και την αποσάρθρωση προσωπικών μηχανισμών στο εσωτερικό του κόμματος, μια από τις πρώτες αποφάσεις του Παπανδρέου μετά την ανάληψη της αρχηγίας του κόμματος (Σεπτέμβριος 2004) ήταν η δημιουργία της Πολιτικής Επιμόρφωσης, ενός μηχανισμού διαρκούς επιμόρφωσης και αξιολόγησης νέων προσώπων προορισμένων να στελεχώσουν το 'νέο' ΠΑΣΟΚ. Παρόμοιο σκοπό προσπάθησε να εξυπηρετήσει η ειδική επιτροπή που συνέστησε ο Παπανδρέου (με επικεφαλής τον Α. Παπαδόπουλο) αρκετά πριν από τις δημοτικές και νομαρχιακές εκλογές του 2006 προς αναζήτηση νέων στελεχών στις τοπικές κοινωνίες ώστε να προταθούν ως υποψήφιοι του ΠΑΣΟΚ.

Από τους τρεις παραπάνω στόχους κανείς δεν πραγματοποιήθηκε για λόγους που θα εκτεθούν αργότερα.

Ιδεολογία απύσα

Βεβαίως, εκτός από την ανάγκη ελέγχου της κοιμματικής μηχανής από τον ίδιο, η ριζική αλλαγή που επιθυμούσε ο Παπανδρέου είχε μία ακόμη προϋπόθεση –την ιδεολογική ανακαίνιση του ΠΑΣΟΚ και την αποσαφήνιση των πολιτικών του θέσεων. Όπως όμως φάνηκε από αρκετά νωρίς, ο νέος αρχηγός είτε δεν διέθετε σαφή ιδεολογικό προσανατολισμό είτε δεν μπόρεσε να τον επιβάλλει.⁷ Έτσι όμως προκλήθηκαν δύο αλληλένδετα προβλήματα: (α) χρόνια σύγχυση στο εσωτερικό του ΠΑΣΟΚ και (β) δημιουργία αποκλινουσών τάσεων που συχνά

συγκρούστηκαν μεταξύ τους. Η απουσία σαφούς και διακριτού ιδεολογικού στίγματος έγινε ιδιαίτερα αισθητή στα πεδία της οικονομίας, της κοινωνικής πολιτικής και της παιδείας, καθώς σε αυτά αντιπαρατάχθηκαν δύο διαφορετικά στρατόπεδα στο εσωτερικό του ΠΑΣΟΚ –εκείνο που ήθελε ένα σύγχρονο κόμμα με σοσιαλδημοκρατικά χαρακτηριστικά και ένα άλλο που επιθυμούσε την επιστροφή στις παρακαταθήκες του Ανδρέα Παπανδρέου.⁸

Η ιδεολογική ασάφεια ξεκίνησε αμέσως μόλις ο Παπανδρέου ανέλαβε την ηγεσία του ΠΑΣΟΚ με την ένταξη των νεοφιλελεύθερων Στ. Μάνου και Α. Ανδριανόπουλου στο κόμμα. Συνεχίστηκε δε μέχρι τις επόμενες εκλογές του 2007 και έγινε ιδιαίτερα αισθητή σε κρίσιμα θέματα του δημοσίου διαλόγου (όπως, για παράδειγμα, το ασφαλιστικό, το εργασιακό, η παιδεία) για τα οποία το ΠΑΣΟΚ σπάνια φάνηκε να διαθέτει δικές του σταθερές θέσεις. Σχεδόν δύο χρόνια αφότου ο Παπανδρέου είχε αναλάβει την ηγεσία του ΠΑΣΟΚ, το κόμμα, ακόμη χωρίς σαφείς ιδεολογικές θέσεις, είχε περιπέσει σε κατάσταση παρατεταμένης εσωστρέφειας. Διαβάζουμε, για παράδειγμα, στον Τύπο της εποχής:

Το ΠΑΣΟΚ δεν εισβάλλει στη δημοσιότητα για τις προτάσεις και την κριτική του, εισβάλλει επειδή ο μέχρι πρότινος διευθυντής του γραφείου του Προέδρου Β. Βαλασόπουλος αποπέμφθηκε και τον αντικατέστησε ο Π. Γερουλάνος ή επειδή υπεύθυνος εκ μέρους της αξιωματικής αντιπολίτευσης για τη συνταγματική αναθεώρηση ορίστηκε ο Θ. Πάγκαλος και όχι ο Β. Βενιζέλος.⁹

Το 2006, σε διάστημα λίγων μόνο μηνών, οι ιδεολογικές παλινωδίες στο ΠΑΣΟΚ δημιούργησαν συνθήκες αλλεπάλληλων εσωκομματικών κρίσεων. Τον Απρίλιο, ο συντονιστής οικονομίας του ΠΑΣΟΚ Γ. Φλωρίδης απομακρύνθηκε από τη θέση του γιατί υποστήριξε το σκανδιναβικό μοντέλο των ελεύθερων απολύσεων. Λίγες μέρες αργότερα, ο επικεφαλής της επιτροπής εκλογικών διαδικασιών Α. Παπαδόπουλος κινδύνεψε να χάσει τη θέση του επειδή, ενόψει της έναρξης του διαλόγου για το ασφαλιστικό, τάχθηκε υπέρ του περιορισμού των πρόωγων συνταξιοδοτήσεων. Τον Αύγουστο της ίδιας χρονιάς, διαγράφηκε από το κόμμα ο Γ. Παπαντωνίου με αφορμή δηλώσεις του σχετικά με την αποκρατικοποίηση της Εμπορικής Τράπεζας. Πουθενά αλλού, όμως, η απουσία σαφούς ιδεολογικής γραμμής δεν ήταν εντονότερη από το ζήτημα της συνταγματικής αναθεώρησης για τα πανεπιστήμια. Σε μια παραδειγματική περίπτωση έλλειψης πολιτικής αποφασιστικότητας, ο αρχηγός του ΠΑΣΟΚ, ο οποίος προηγουμένως είχε ταχθεί δημοσίως υπέρ της ίδρυσης μη κρατικών πανεπιστημίων στη χώρα, υπό την πίεση των εσωκομματικών του αντιπάλων αλλά και της νεολαίας του ΠΑΣΟΚ, υπαναχώρησε αποσύροντας την αρχική του υποστήριξη για αναθεώρηση του περιβόητου άρθρου 16. Αντί, λοιπόν, να αποκτήσει σαφή και διακριτή ιδεολογία, το κόμμα του Παπανδρέου, με τις εκλογές να πλησιάζουν, έδινε την εντύπωση ότι είχε πλέον μετατραπεί από κόμμα θέσεων σε "κίνημα του "όχι σε όλα"¹⁰.

Δίχως σαφή ιδεολογική γραμμή, ο Παπανδρέου επέλεξε στρατηγική πώλωσης και πολιτικής οξείτητας. Με αυτόν τον τρόπο προσπάθησε αφενός μεν να πλήξει την κυβέρνηση –ειδικότερα δε το πρόσωπο του πρωθυπουργού– και, αφετέρου, να αποφυγή τις εσωκομματικές αμφισβητήσεις. Η προσπάθεια πώλωσης έγινε ιδιαίτερα αισθητή μετά το συνέδριο του 2005 και, με μεγάλες εντάσεις και μικρές υφέσεις, αποτέλεσε την κύρια στρατηγική του ΠΑΣΟΚ μέχρι τις εκλογές του 2007. Πραγματική και συμβολική κορύφωση αυτής της στρατηγικής υπήρξε η επιστροφή Λαλιώτη στην ενεργό πολιτική και η ανάθεση σε αυτόν κεντρικού ρόλου στον εκλογικό σχεδιασμό.

Εξηγώντας την αποτυχία της ηγεσίας Παπανδρέου

Παρά την τεράστια νομιμοποίηση που απήλαυσε ο Γιώργος Παπανδρέου μετά την ανάρρησή του στην ηγεσία του ΠΑΣΟΚ αλλά και καθ' όλη την περίοδο μέχρι τις εκλογές του 2007, δεν πέτυχε να πραγματοποιήσει κανένα από τους στόχους του αρχικού σχεδίου του. Τα παλαιά κομματικά στελέχη συνέχισαν να διαθέτουν 'προσωπικούς μηχανισμούς' και να συγκροτούν 'ομάδες' με σκοπό τον έλεγχο του ΠΑΣΟΚ· τα μέλη και οι 'φίλοι' του κόμματος παρέμειναν ανενεργοί και μάλλον αδιάφοροι για τις εξελίξεις· νέα στελέχη δεν αναδείχθηκαν. Γιατί; Αντλώντας συγκεκριμένα πραγματολογικά στοιχεία από τη σχετική με το ΠΑΣΟΚ ειδησεογραφία της περιόδου 2004-2007, θα επιχειρήσω να δώσω μια απάντηση που αναλύεται σε τρία ειδικότερα μέρη: πρώτον, τις σοβαρές πρακτικές δυσκολίες που ανέκυψαν κυρίως λόγω του μη ρεαλιστικού χαρακτήρα των αρχικών στόχων· δεύτερον, την προσωπική αδυναμία του ίδιου του Παπανδρέου να κάμψει τις συνεχείς εσωκομματικές αντιδράσεις στην ηγεσία του· και, τρίτον, τη δική του φυσική τάση για αρχηγισμό.

Α. Πρακτικές δυσκολίες, κυρίως λόγω απουσίας πολιτικού ρεαλισμού. Η αντικατάσταση της παλαιάς κομματικής οργάνωσης με νέα βασίστηκε σε μια σειρά ιδεών –όπως ήσαν η συμμετοχική δημοκρατία, η άμεση εκλογή των οργάνων, η ηλεκτρονική δικτύωση των μελών του κόμματος, η οργάνωση εσωτερικών δημοψηφισμάτων– που σύντομα αποδείχτηκαν μη ρεαλιστικές ή, απλούστερα, ατελέσφορες. Τα ακόλουθα παραδείγματα είναι ενδεικτικά.

Ενόψει των ευρωεκλογών του 2004, ο Παπανδρέου είχε επιμείνει στην επιλογή των υποψηφίων του ΠΑΣΟΚ μέσω ψηφοφορίας. Η προσπάθεια όμως μιας τέτοιας διαδικασίας μέσω διαδικτύου αποδείχτηκε παρωδία, αφού είχε ελάχιστη συμμετοχή, και αμέσως εγκαταλείφθηκε. Σε έλλειψη ανταπόκρισης προσέκρουσε επίσης η προσπάθεια του Παπανδρέου να συμπεριλάβει στο Εθνικό Συμβούλιο Ανασυγκρότησης του 2004 πενήντα προσωπικότητες εκτός ΠΑΣΟΚ. Αρκετοί από αυτούς αρνήθηκαν να προσέλθουν. Παρόμοια τύχη είχαν οι ιδέες του αρχηγού του ΠΑΣΟΚ για τις τοπικές οργανώσεις, για τις οποίες πρότεινε 'να αποκτήσουν "κινηματικό χαρακτήρα" και να μετατραπούν σε "πολυώρους" που θα έχουν διασύνδεση με το Διαδίκτυο'.¹¹ Το ενδιαφέρον των ψηφοφόρων

και οπαδών του ΠΑΣΟΚ παρέμεινε εξαιρετικά περιορισμένο, πράγμα που φάνηκε ιδιαίτερα στις διαδικασίες που προηγήθηκαν του συνεδρίου του 2005. Παρά την έντονη οργανωτική πρωτοβουλία εκ μέρους του κόμματος, ούτε μεγάλο ενδιαφέρον προκλήθηκε στην κοινωνία ούτε καινούργια στελέχη έλαμψαν: “Εγιναν εκατοντάδες συνεδριάσεις κατά δήμο και ορισμένες ενδιαφέρουσες περιφερειακές συνδιασκέψεις, αλλά η βασική επιδίωξη να ανοίξουν οι πόρτες του ΠΑΣΟΚ δεν επετεύχθη: νέο αίμα δεν μπήκε στο ΠΑΣΟΚ”.¹²

Β. Ανεπιτυχής αντιμετώπιση εσωκομματικών αντιδράσεων. Στο ΠΑΣΟΚ της περιόδου 2004-2007 ουδέποτε συγκροτήθηκε μια ενιαία εσωκομματική δύναμη ικανή να αμφισβητήσει τον Γιώργο Παπανδρέου. Ωστόσο, αν κι από κανέναν δεν τέθηκε ποτέ ανοικτά θέμα ηγεσίας, ο προβληματισμός για τις ηγετικές ικανότητες του αρχηγού ξεκίνησε νωρίς και πήρε γενικευμένη μορφή. Ήδη στο μεσοδιάστημα ανάμεσα στις εθνικές εκλογές του Μαρτίου 2004 και τις ευρωεκλογές του Ιουνίου της ίδιας χρονιάς, οι επιλογές του Παπανδρέου για τη στρατηγική του κόμματος, τις επιλογές προσώπων και ιδεολογικών αναφορών έγιναν αντικείμενο ευρείας κριτικής από πολλά σημαντικά στελέχη του ΠΑΣΟΚ. Έκτοτε, αυτού του είδους η κριτική συνεχίστηκε με αμείωτη ένταση και αποτέλεσε βάση για έντονες εσωκομματικές αντιδράσεις. Ας δούμε την πλέον χαρακτηριστική περίπτωση που αφορά τον Ευάγγελο Βενιζέλο και την αδυναμία του Παπανδρέου να τον περιορίσει.

Εκμεταλλευόμενος τη ρητορική του κυρίως δεινότητα, αλλά και τη μεγάλη του δημοφιλία, ο Βενιζέλος ακολούθησε από την αρχή προσωπική στρατηγική με στόχο την ανάδειξή του ως εναλλακτικού πόλου στο ΠΑΣΟΚ. Συχνά αρνήθηκε να υποστηρίξει κομματικές επιλογές (όπως ήταν η υποψηφιότητα της Β. Πατουλίδου για τη νομαρχία Θεσσαλονίκης), κινήθηκε εκτός επίσημης κομματικής γραμμής (όπως όταν, αγνοώντας τις υποδείξεις της ηγεσίας, ανέλαβε να απατηθεί προσωπικά στον πρωθυπουργό επί του προτεινόμενου σχεδίου συνταγματικής αναθεώρησης), κατέκρινε δημοσίως επιλογές του προέδρου του ΠΑΣΟΚ (όπως τη διαγραφή του Κ. Κουλούρη) και υποστήριξε θέσεις αντίθετες από εκείνες του Παπανδρέου (κυρίως σε θέματα παιδείας και, ειδικότερα, την αναθεώρηση του άρθρου 16). Από τη δική του μεριά, ο Παπανδρέου δεν τόλμησε να αντιμετωπίσει τις προκλήσεις του Βενιζέλου με δραστικό τρόπο, προτιμώντας αντίθετα μια άβολη συνύπαρξη. Το Δεκέμβριο 2005, ο Παπανδρέου τοποθέτησε ως επικεφαλής της επιτροπής αναθεώρησης του συντάγματος από πλευράς ΠΑΣΟΚ τον Θ. Πάγκαλο αντί του πλέον αρμόδιου Βενιζέλου. Τον Ιούνιο 2006, ο Βενιζέλος τοποθετήθηκε υπεύθυνος του τομέα Δημόσιας Διοίκησης και Αυτοδιοίκησης αντί του τομέα Κοινωνικών Υποθέσεων (τομέας κρίσιμος σε εργασιακές σχέσεις και ασφαλιστικό) που κατείχε μέχρι τότε. Οι επερχόμενες εκλογές δημιούργησαν συνθήκες σιωπηλής ανακωχής η οποία όμως διήρκεσε μόλις μέχρι το βράδυ της εκλογικής ήττας.

Γ. Αρχηγισμός. Εκτός του ότι βρέθηκε σε ευθεία αντίθεση με την εκφρασμένη από τον ίδιο βούληση μεγαλύτερης συμμετοχικότητας, η τάση του Παπανδρέου για αρχηγισμό πολλές φορές αιφνιδίασε τα μέλη του κόμματος, τα στελέχη, ακόμη και τους άμεσους συνεργάτες του. Τέτοια παραδείγματα αρχηγισμού αφθονούν στο ΠΑΣΟΚ της περιόδου 2004-2007. Ο Γιώργος Παπανδρέου έλαβε μείζονες αποφάσεις μόνος και ερήμην των κομματικών οργάνων, με κορυφαίο παράδειγμα την επιλογή των υποψηφίων ευρωβουλευτών το 2004 οι οποίοι, παρά τις περί του αντιθέτου διαβεβαιώσεις, ορίστηκαν από τον ίδιο τον αρχηγό του κόμματος: ο Βενιζέλος, τυπικά υπεύθυνος για τη διεξαγωγή του συγκεκριμένου προεκλογικού αγώνα, έμαθε τη σύνθεση του ευρωψηφοδελτίου από την τηλεόραση.¹³ Υπήρξαν κι άλλα πολλά παραδείγματα αρχηγισμού: η υποστήριξη του Σχεδίου Ανάν δίχως προηγούμενη διαβούλευση με τα κομματικά όργανα, η διπλή αναβολή του συνεδρίου από το φθινόπωρο του 2004 για τον Μάρτιο του επόμενου έτους, η επιβολή νέας γραμματέως του ΠΑΣΟΚ τον Μάρτιο 2005, η υποβολή πρότασης δυσπιστίας κατά του υπουργού Οικονομίας τον Ιούνιο της ίδιας χρονιάς, η υποστήριξη της υποψηφιότητας Καρα Χασάν στην υπερνομαρχία Δράμας-Καβάλας-Ξάνθης, η απαίτηση τον Δεκέμβριο του 2006 προς τα μέλη του Πολιτικού Συμβουλίου του ΠΑΣΟΚ να παραιτηθούν προκειμένου να αλλάξει η σύνθεση του οργάνου, ο αντισυναγματικός ορισμός της Φ. Γεννηματά ως επικεφαλής του ψηφοδελτίου Επικρατείας το 2007.

Επιπλέον, ο Παπανδρέου απουσίαζε συχνά από το Πολιτικό Συμβούλιο του ΠΑΣΟΚ, απέφευγε συστηματικά να συνομιλεί πολιτικά με κορυφαία στελέχη που κατείχαν κομβικές θέσεις στον κομματικό μηχανισμό¹⁴ και, τέλος, δημιούργησε μεγάλο αριθμό οργάνων και κομματικών θέσεων, όπως ήταν, για παράδειγμα, ο Σύνηγορος του Μέλους και Φίλου ΠΑΣΟΚ, η Επιτροπή Καταστατικού και Πιστοποίησης, και πολλά άλλα.¹⁵ Τα περισσότερα από αυτά τα όργανα αποδείχτηκαν αναποτελεσματικά και, όταν δεν απαξιώθηκαν εντελώς, προκάλεσαν σημαντικές δυσλειτουργίες στο κόμμα και προσέφεραν ευκαιρίες κριτικής στο μοντέλο ηγεσίας Παπανδρέου.¹⁶ Από την άλλη μεριά, ο αρχηγός του ΠΑΣΟΚ δεν κατάφερε ποτέ να σχηματίσει ένα μόνιμο και σταθερό πολιτικό επιτελείο, με διακριτές αρμοδιότητες των μελών του, υπεύθυνο για τον στρατηγικό σχεδιασμό της κομματικής και πολιτικής δράσης, όπως εκείνο που την ίδια εποχή είχε φροντίσει να δημιουργήσει ο αρχηγός της Νέας Δημοκρατίας.¹⁷

Αντί επιλόγου

Η εκλογική ήττα του Σεπτεμβρίου 2007 αποδόθηκε από πολλούς προσωπικά στον Γιώργο Παπανδρέου. Ανάμεσά τους, ο Ευάγγελος Βενιζέλος κατηγορήσε ευθέως τον αρχηγό του ΠΑΣΟΚ για έλλειψη ηγετικών ικανοτήτων με τα παρακάτω λόγια:

Ικανός πολιτικός δεν είναι αυτός που ρευστοποιεί οργανωτικά το ΠΑΣΟΚ [και] το διαλύει. Ικανός αρχηγός δεν είναι αυτός που θολώνει το ιδεολογικό και πολιτικό στίγμα

με αντιφάσεις και παλινωδίες. Ικανός αρχηγός δεν είναι αυτός που χάνει, ξαναχάνει, και ξαναχάνει (Βενιζέλος 2007).

Σύμφωνα με την ανάλυση που έχει προηγηθεί, η κριτική του Βενιζέλου δεν στερείται βάσης. Πράγματι, ο Γιώργος Παπανδρέου απέτυχε και στους δύο τομείς που χρειάστηκε να επιφέρει σοβαρές αλλαγές στο κόμμα ώστε να το αναδιατάξει οργανωτικά και να το επαναπροσδιορίσει ιδεολογικά. Η αποτυχία του φαίνεται ακόμη μεγαλύτερη αν κανείς αναλογιστεί την τεράστια νομιμοποίηση της οποίας απήλαυσε ως αρχηγός του ΠΑΣΟΚ, κυρίως λόγω του ‘χαρισματικού’ βάρους του επιθέτου του. Ωστόσο, από την κριτική Βενιζέλου –και από οποιαδήποτε άλλη σχετική κριτική– απουσιάζει ο τρόπος επίτευξης των παραπάνω στόχων. Για να το θέσω διαφορετικά: θα μπορούσε κάποιος άλλος στη θέση του Παπανδρέου, και με ποιον τρόπο, να τα καταφέρει καλύτερα;

Όπως πάντως κι αν έχει το πράγμα, μετά την επανεκλογή του στην ηγεσία του ΠΑΣΟΚ, ο Γιώργος Παπανδρέου θα προσπαθήσει να πραγματοποιήσει όσα δεν κατάφερε στη διάρκεια της πρώτης του αρχηγίας. Μόνο που αυτό θα επιχρηθεί σε σαφώς δυσχερέστερο περιβάλλον, αφού η εσωκομματική αντιπολίτευση είναι τώρα ισχυρότερη ενώ η δική του νομιμοποίηση ασθενέστερη. Έχοντας, λοιπόν, δραματικά λιγότερες πιθανότητες να πετύχει αύριο εκεί που απέτυχε χθες, τα ερωτήματα που (πρέπει να) τίθενται δεν σχετίζονται τόσο με τον Παπανδρέου και τις αρχηγικές του ικανότητες, όσο με το τι είδους κόμμα συνιστά σήμερα το ΠΑΣΟΚ και, κυρίως, το αμφίβολο μέλλον του.

Σημειώσεις

1. Κατά τον Weber, ο χαρισματικός ηγέτης εμφανίζεται σε περιόδους κρίσης και γενικευμένης σύγχυσης, και ‘απολαμβάνει νομιμοποίηση και εξουσία ακριβώς λόγω της αποστολής που θεωρείται ότι έχει να εκτελέσει. Αυτή η αποστολή [...] στην πλέον χαρισματική της μορφή μεταβάλλει κάθε προηγούμενη αξιακή ιεράρχηση και ανατρέπει συνήθειες, νόμους και παραδόσεις’ (Weber 1978: 1117).

2. Όπως μετά την εκλογική του ήττα θα ομολογούσε ο ίδιος ο Γ. Παπανδρέου (2007), ήδη το 2004 το ΠΑΣΟΚ ‘είχε αφομοιωθεί από τον κυβερνητισμό και ταυτιστεί με τον κρατισμό’.

3. Πράγματι, τη στιγμή της διαδοχής στην ηγεσία του ΠΑΣΟΚ, ο Παπανδρέου ήταν ο δημοφιλέστερος Έλληνας πολιτικός με μεγάλη επιρροή σε όλα τα κομματικά ακροατήρια: 91% στο ΠΑΣΟΚ, 73,8% στον ΣΥΝ, 56,7% στη ΝΔ και 56,3% στο ΚΚΕ (Τάσος Παππάς 2004: 132).

4. *Αυριανή*, 9 Φεβρουαρίου 2004. Στην πραγματικότητα, ο αριθμός των ψηφισάντων ήταν σημαντικά κατώτερος από εκείνον που ανακοίνωσε το ΠΑΣΟΚ και υιοθέτησαν στη συνέχεια πολλά ΜΜΕ.

5. Πολλές από τις ιδέες του Γ. Παπανδρέου εμπεριέχονται σε συνέντευξή του με τίτλο ‘Go ahead George, change it all’ στο *openDemocracy*, 12.12. 2004, <http://www.opendemocracy.net>.

6. Στην ίδια ομιλία, ο Παπανδρέου περιγράφει το ΠΑΣΟΚ ‘ως ένα κόμμα καθοδηγητή, κλειστό φρούριο μέσα στην κοινωνία, ένα κόμμα που, όταν ξεκίνησε, είχε οργανωθεί στη βάση ενός δημοκρατικού συγκεντρωτισμού’.

7. Για παράδειγμα στην οικονομία, έγραφε ένας έγκυρος δημοσιογράφος, 'ο πρόεδρος του ΠΑΣΟΚ κ. Γ. Παπανδρέου έχει μια δική του ξεκαθαρισμένη σε γενικές γραμμές άποψη που κινείται με βάση το αξίωμα για την αποκρατικοποίηση της αγοράς και της συνολικής οικονομίας, ενώ την ίδια στιγμή στο κόμμα διατυπώνονται απόψεις από τον ακραίο κρατισμό ως τον νεοφιλελευθερισμό', Π. Λάμπιας, 'ΠΑΣΟΚ: Όπου λαλούν πολλοί κοκρόροι ...', *Το Βήμα της Κυριακής*, 18 Σεπτεμβρίου 2005.

8. Η εσωκομματική διάσταση αποδίδεται ωραία με μια σκηνή συνεδρίασης του Πολιτικού Συμβουλίου του ΠΑΣΟΚ, όπου ο Παπανδρέου αντέδρασε έντονα στις επικρίσεις στελεχών για έλλειψη σαφούς ιδεολογίας: 'Χτύπησε τη γροθιά του στο τραπέζι και φώναξε: "Είμαι αντικρατικιστής. Δεν θέλω ένα παρασιτικό και διεφθαρμένο κράτος που ταλαιπωρεί τους πολίτες". Και τότε ο παλαιός συγκεντρωσιάρχης του Ανδρέα που είχε θέσει και το ιδεολογικό θέμα ανέκραξε έκπληκτος: "Γιατί τέτοιος αντικρατικισμός, κ. Πρόεδρε; Εμείς δεν ήμασταν το κράτος επί είκοσι ολόκληρα χρόνια;"', Ν. Νικολάου, 'Ο Γιώργος και η Λερναία Ύδρα', *Καθημερινή*, 4 Ιουνίου 2005.

9. Σ. Λυγερός, 'Γραμμή πλειψης αναζητεί ο Γ. Παπανδρέου', *Καθημερινή*, 8 Ιανουαρίου 2006.

10. Η έκφραση ανήκει στον Π. Μανδραβέλη, *Καθημερινή*, 10 Ιανουαρίου 2007.

11. *Καθημερινή*, 'Πολυχώροι γίνονται οι τοπικές ΠΑΣΟΚ', 13 Ιουλίου 2004. 'Πρακτικά θα σας έλεγα ότι θα ήταν ενδιαφέρον να κάναμε τις οργανώσεις του ΠΑΣΟΚ internet cafés', ήταν η γνώμη του Παπανδρέου για την τοπική κομματική οργάνωση (αναφέρεται στο Πανατζόπουλος 2006: 118).

12. Γ. Λακόπουλος, 'Παπανδρέου καλεί βάση: "Αλλάξτε τους"'. Πρόβλημα η μειωμένη συμμετοχή στον προσυεδριακό διάλογο', *Το Βήμα της Κυριακής*, 19 Δεκεμβρίου 2004. Αλλά και αργότερα, ιδίως ενόψει του προεκλογικού κρίσιμου φθινοπώρου 2006, η κατάσταση δεν είχε αλλάξει προς το καλύτερο αφού, σύμφωνα με το ρεπορτάζ της εποχής, ο κομματικός μηχανισμός βρισκόταν σε κακή κατάσταση. Να ένα παράδειγμα: 'Οι συγκεντρώσεις που πραγματοποιεί ο κ. Γ. Παπανδρέου στην επαρχία έχουν ιδιαίτερα πενιχρή προσέλευση ενώ σε εκδήλωση που πραγματοποιήθηκε πριν από δύο εβδομάδες σε ξενοδοχείο της Αθήνας για την τοπική αυτοδιοίκηση οι υπεύθυνοι υποχρεώθηκαν να απομακρύνουν τα μισά καθίσματα προκειμένου η αίθουσα να μη φανεί άδεια', Κ. Π. Παπαδόχος, 'Πέντε "αγκάθια" για τον Γ. Παπανδρέου', *Καθημερινή*, 23 Ιουλίου 2006.

13. Δεν είναι βέβαια καθόλου τυχαίο ότι, αμέσως μετά την εκλογική ήττα του 2007, ο Δ. Τσάτσος, επικεφαλής του προηγούμενου ευρωψηφοδελτίου του ΠΑΣΟΚ, βρέθηκε ανάμεσα στους πρώτους που στράφηκαν με δημόσια δήλωση εναντίον του Γ. Παπανδρέου και υπέρ του αντιπάλου του στην εσωκομματική διαμάχη για την αρχηγία του κόμματος.

14. Αυτή η πρακτική οδήγησε από χωρίς σε σχόλια του παρακάτω τύπου: 'Εμπειροί παράγοντες έχουν πλέον καταλήξει στο συμπέρασμα ότι ο πρόεδρος του ΠΑΣΟΚ διαλέγεται μόνο με τα μέλη της οικογένειάς του. Μάλιστα, στελέχη που έχουν παρακολουθήσει τον τρόπο λειτουργίας του κ. Γ. Παπανδρέου στα υπουργεία Παιδείας και Εξωτερικών προεξοφλούν πως ούτε στο μέλλον πρόκειται να υπάρξει ουσιαστική όσωση μεταξύ του "περιβάλλοντος" του προέδρου του ΠΑΣΟΚ και του πολιτικού προσωπικού του κόμματος', Κ. Π. Παπαδόχος, 'Το ΠΑΣΟΚ κατηγορεί Παπανδρέου για ακινησία', *Καθημερινή*, 8 Αυγούστου 2004.

15. Η τήση του Γιώργου Παπανδρέου για σύσταση νέων οργάνων και επιτροπών θυμίζει την κριτική που άσκησε ο Carl Schmitt στους φιλελεύθερους ηγέτες της εποχής του, οι οποίοι,

«αδυνατώντας να διαλέξουν ανάμεσα στο Χριστό και το Βαραββά, είτε αναβάλλουν την υπόθεση είτε συστήνουν μια διερευνητική επιτροπή». Αναφέρεται στο Kennedy (1988: xvii).

16. Για να αναφέρω ένα μόνο παράδειγμα, στις παραμονές των ευρωεκλογών του 2004, η Βάσω Παπανδρέου παραιτήθηκε από τη λεγόμενη Γραμματεία Επιτροπής Ευρωεκλογών γιατί, όπως μαθαίνουμε από την ειδησεογραφία, το συγκεκριμένο όργανο 'είχε απλό διακοσμικό ρόλο, δεν υπεισήλθε ποτέ σε ζητήματα όπως η στρατηγική ή η διαφημιστική εκστρατεία του κόμματος και ενίοτε συνεδρίαζε με απόντες τους επικεφαλής της', Κ. Π. Παπαδιόχος, 'Ο δύσκολος δρόμος του κ. Παπανδρέου προς την ευρωκάλπη', *Καθημερινή*, 16 Μαΐου 2004.

17. Για τη σημασία των κομματικών επιτελείων, καθώς και μια ανάλυση του πολιτικού επιτελείου του Κωνσταντίνου Καραμανλή κατά τη δεκαετία του 1970, βλ. Τάκης Παππάς (2008).

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Βενιζέλος, Ευ. (2007). 'Όμιλία στην Εθνική Συνδιάσκεψη του ΠΑΣΟΚ', Αθήνα, 2 Νοεμβρίου.
- Kennedy, El. (1988). 'Introduction: Carl Schmitt's *Parliamentarism* in its Historical Context', στο Carl Schmitt, *The Crisis of Parliamentary Democracy*, Cambridge, Mass.: The MIT Press.
- Πανταζόπουλος, Αν. (2006). *Με τους πολίτες κατά του λαού. Το ΠΑΣΟΚ της νέας εποχής*, Αθήνα: Πόλις.
- Παπανδρέου, Γ. (2004). 'Εισήγηση στη συνεδρίαση του Εθνικού Συμβουλίου του ΠΑΣΟΚ', Αθήνα, 2 Απριλίου.
- Παπανδρέου, Γ. (2007). 'Όμιλία στη συνεδρίαση της Κοινοβουλευτικής Ομάδας του ΠΑΣΟΚ', Αθήνα, 26 Σεπτεμβρίου.
- Παππάς, Τάκης. (2008). 'Κυβερνητικά επιτελεία στη δεκαετία του '70 και η "τέχνη της διακυβέρνησης"' στο Ευ. Χατζηβασιλείου και Κ. Μπότσιοι (επιμ.), *Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής στον 20ό αιώνα*, Αθήνα: Ανάγραμμα, υπό έκδοση.
- Παππάς, Τάσος (2004). *Το ΠΑΣΟΚ του μέλλοντός τους*, Αθήνα: Πόλις.
- Παππάς, Τάσος (2006). *Ποια 'Αριστερά', ποια 'Δεξιά';*, Αθήνα: Πόλις.
- Σημίτης, Κ. (2005). *Πολιτική για μια δημιουργική Ελλάδα 1996-2004*, Αθήνα: Πόλις.
- Τσίρμπας, Γ. (2007). *Είκοσι οκτώ ημέρες. Εκλογές, πολιτική διαφήμιση και ειδησεογραφία*, Αθήνα: Παπαζήσης.
- Weber, M. (1978). *Economy and Society*, G. Ross & C. Wittich, (επιμ). τόμ. 2, Berkeley: University of California Press.